

ANADOLU TIBBI NEDİR-NEDEN ÖNEMLİDİR?

Ayten ALTINTAŞ¹

ÖZET

Bu makalede Anadolu topraklarındaki tıp, tarihsel açıdan incelenmiştir. Elimizdeki bilgiler ışığında incelendiğinde Anadolu her dönem tıp konusunda önemli olmuştur. Anadolu'da büyük bir medeniyet kuran Hititlerin kil tabletleri incelendiğinde tedavide kullanılan birçok bitkiyi bildikleri, kullandıkları ve ticaretini yaptıklarını gördük. Tıbbın babası Kos adalı Hipokrat, Bergamalı Galen ve Adanalı Dioskorides zamanlarının üç büyük tıp otoriteleri idi. Üçü de yazdıkları kitaplar ile binlerce yıl hem Anadolu topraklarında hem de İslam ve Batı tıbbında çok önemli roller yüklenmişlerdi. Anadolu Selçukluları bu topraklara geldiklerinde hem Orta Asya tıbbının birikimi hem de İslam tıbbının özü ile tıbbi uyguladılar, halkına yardım ettiler. Birçok hekim yetiştirdiler, darüşşifalar açtılar, ilaç olarak kullanılan bitkilerin ticaretini yaptılar. Osmanlı Devleti'nde tüm bu birikimler ile gelişmiş bir tıp buluyoruz. Tıp kitapları, hastaneleri, hekimlerin eğitim ve hekimlik ahlakı ile zamanındaki devletlerden önde idi. Sonuçta Anadolu toprakları tıp konusunda da dolu dolu bir tarihe sahip olup, çağdaş tıbbı da çok iyi uygulayan ve bu konuda ileriye bakan bir ekol oluşturmuşlardı.

Anahtar Kelimeler; Anadolu tıbbı, Hitit Tıbbı, Anadolu Selçukluları tıbbı, Osmanlı tıbbı, Darüşşifalar

¹Prof. Dr., Medipol Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, İstanbul-Türkiye.

ORCID No: 0000-0003-0531-0035

e-mail: aytenaltintas@medipol.edu.tr

Geliş Tarihi: 10/09/2021

Kabul Tarihi: 15/12/2021

GİRİŞ

Anadolu toprakları tarihin en eski dönemlerinden beri büyük medeniyetlerin hüküm sürdüğü topraklar olup bu topraklardaki tıp uygulamaları da insanlığın tıp potasına çok şey katmıştır.

Hititler dönemlerinden beri yazılı tıp metinleri gelişmiş bir topluluğu bildiriyor. Tıbbı büyük ivmeler kazandıran Hipokrat, Galen, Dioskorides Anadolu'da yaşadılar. Egenin her yerleşim yerinde şifa dağıtan Asklepyonlar inşa edildi. Ticari güzergâh üzerinde olan bu topraklara Mezopotamya, Mısır, Hint, Çin tıbbı da katıldı.

Orta Asya'dan akın akın Anadolu'ya gelen Türkler kendi gelişmiş tedavi şekillerini ve hekimlerini de getirdi.

İslam Medeniyetinin bilimi tekrardan canlandırması ve tıbbı yeniden inşa etmesi ile bu bilgiler Büyük Selçuklulara onun bir kolu olan Anadolu Selçuklularına geçmişti. İslam Dünyasının büyük tıp alimleri Anadolu topraklarının da alimleri idi. Selçuklular döneminde de tıp önemini korudu, ilaç olarak kullanılan bitkileri topladılar, yetiştirdiler ve ilaç haline getirdiklerini sattılar. Her büyük yerleşim merkezine görkemli darüşşifalar eklediler.

Osmanlı Devleti bu bilgileri aldı ve kendi kullanımına uygun olacak hale getirdi. Anadolu toprakları artık Osmanlı Devleti idaresinde idi. Fakat tarihçilerin söylediği gibi; "Aynı toprak aynı halk yalnız sultanlar değişti". Selçuklulardan kalan sağlık abidelerini kullandılar, yenileri yaptırıldı, aynı geleneklerle tıp eğitimleri yapıldı. Çok önemli hekimler yetişti. Tıp kitapları yazıldı. Hekim, tabip, cerrah, kehhâl, fıtıkçı, sınıkçı, aktar, edviye hazırlayanlar gibi pek çok sağlıklı usta-çırak usulü ile öğrendi ve hizmet etti parasız hizmet verilen darüşşifaları, saray, ordu ve sivil organizasyonlarda sağlık hizmetini vardı. Osmanlı dönemindeki tıp eğitimi yenilendi, çağdaş tıbbı geçildi, tıp okulları, fakülteler açıldı sağlık alanındaki başarıları bugüne geldi.

Anadolu tıbbı bu topraklarda çok uzun bir süre çok önemli bir yer almış, çevresindeki toprakları etkilemiş ve sürekliliğini korumuştur.

HİTİTLER

Anadolu'da M.Ö. 12.000 yıl öncesinden itibaren büyük yerleşim yerlerinin varlığını biliyoruz. Göbeklitepe ve onun gibi birçokları her geçen gün ortaya

çıkmakta ve Anadolu tarihi değerine yeni bilgiler eklemektedir.

Anadolu tıbbı dediğimizde yazılı kaynakların bizi aydınlattığı Hititler ile başlayacağız. Aslında tarih araştırmaları MÖ. 2000'lerden sonra Aral Gölü'nün batısından İran yaylalarını aştıktan sonra Tuz Gölü civarına kadar ilerlemiş olan Türk kavmi Guti, Gutu, Qutu'ların varlığını göstermişlerdi. Lansberger'de bunların bir Türk kavmi olduğunu ortaya koymuş, E. Rossi'de Gut, Guz, Uzi'nin Oğuz Türkleri olduğunu bildirmiştir.

Anadolu tıbbı konusunda Hititlerle başlasak da Hititlerden önce Hatti'lerin aynı topraklarda hüküm sürdüğü, inanç ve tıp açısından aynı geleneklere sahip olduğu bildiriliyor.

Milattan Önce 1500 yıllarında Orta Anadolu'ya yerleşen Hititler Anadolu'da güçlü bir krallık olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Askeri, teknolojik, ekonomik ve kültürel bir süper güç olarak tüm Anadolu'yu etkilemişlerdi. Akdeniz ticaretini kontrol etmişler, Babil'e kadar inmişler, Suriye'nin yarısını egemenliği altına almışlardı. Görkemli kentler kurmuşlar, yazılı bir dil, etkin bir bürokrasi, yasalara bağlı bir sosyal düzen geliştirmişler, maden işlemede, sanatta, silah teknolojisinde ilerlemişler, güçlü ordulara sahip olmuşlar. 450 sene bu şekilde hüküm sürmüşlerdi (1).

Hitit tıbbını bize bıraktıkları kil tabletlerden öğrenebiliyoruz. Bu uygarlığın başkenti Hattuşaş'ta (Boğazköy) bulunan kil tabletlerin Mezopotamya tabletleriyle aynı nitelikte ve çok değerli olduğu kanısına varılmıştır. Ayrıca Kayseri Kültepe'de bulunan kil tabletlerde de tıbbı ait pek çok bilgi vardır.

Bu tabletlerde ilaç olarak kullanılan pek çok tıbbi bitki yer alıyordu. Adamotu, üzüm, zeytin, defne, arpa, badem, banotu, buğday, dişotu, hardal, haşhaş, kayısı, köknar, mazı, mersin, meyankökü, safran, sarımsak, sedir, selvi, alıç gibi birçok tıbbi bitkiyi tanıdıkları ve ilaç olarak kullandıklarını öğreniyoruz.

Ayrıca elimizdeki bilgilere göre Hititler döneminden beri Anadolu'da; Afyon, balmumu, kitre, mazı, meyankökü, günlük, sıgala, palamut kadehi ve salep tabiattan toplanıp kullanılıyordu.

Bugün kullandığımız "haşhaş" kelimesi Hitit tabletlerinde kayıtlı "Haşşika" dan geldiği gösterilmiştir. Tabiattan topladıklarının yanı sıra birçok tıbbi bitkinin tarımını yapmışlardı. Hititler ve Anadolu'da yerleşen diğer devletler safran, susam, haşhaş, soğan, sarımsak, kayısı, defne, köknar, meyankökü bitkilerinin ticaretini yapıyor ve dış ülkelere satıyorlardı.

Buradaki tıbbi bitkilerin önemli etken maddelere sahip ilaç maddeleri olduğunu bugün değerlendirebiliyoruz. Rezene ve nane karın ağrısına, zerdeçal karaciğere iyi geldiği biliniyordu.

Anadolu'nun zengin bitki örtüsünden ve bunların ilaç olarak kullanılmasını Herodot da yazmıştır. "Fırat ile Dicle nehirleri boyunca verimli tarlalarda güzel kokulu bitkiler (kekik, fesleğen, kişniş, kimyon vb.) yetiştiriyorlar, adamotu, banotu, çöpleme, eğir kökü, haşhaş, hardal, kekik, kitre, meşe mazısı, nane, nar kabuğu, rezene, safran, terementi çok kullanılır" diye belirtir (2,3).

Üç Büyükler; Hipokrat, Galen, Dioskorides

Tıp tarihini binlerce yıl etkilemiş olan üç büyük hekim de Anadolu'da yetişmişti. Hipokrat, Galen ve Dioskorides de dünya tıbbına çok büyük katkısı olmuş efsane hekimlerdir. Anadolu'nun yetiştirdiği bu büyük insanlar hem yaşadıkları dönemde hem de uzun asırlarca tıbbi etkilemiş ve onun gelişmesine çok katkıları olmuştu.

Hipokrat Öncesi Anadolu'daki Yunan Tıbbi

Anadolu'da özellikle Ege yarımadasında Antik Yunan döneminde sağlık açısından çok önemli olan Aeskulapyonlar (Sağlık mabetleri) açılmıştı. Bu sağlık mabetleri sağlık tanrısı Aeskülap adına kurulan hastanelerdi ve çevresinde yaşayan pek çok hastaya hizmet veriyordu.

Bütün Antik medeniyetlerde olduğu gibi Antik Yunan Medeniyeti'nde de çok tanrılı inanç vardı. İnanılan tanrı ve tanrıçalardan bazıları da tıp tanrıları idi. Tanrılar tanrısı Zeus'un oğlu Apollon'un çocuğu olan Aeskülap Sağlık Tanrısı olarak kabul edilir, sağlık mabetleri onun adına kurulurdu. Efes ve Bergama gibi pek çok merkezde bugün de kalıntılarını göreceğimiz pek çok Aeskulapyon sağlık alanında hizmet ediyordu. Buralarda uygulanan tedaviler Anadolu tıbbını etkilemiş ve bilgiler sürekliliğini korumuştur.

Hipokrat (MÖ 460-MÖ 377)

Yunanlı hekim Ege adalarından Bodrum'un karşısındaki Cos adası (İstanköy) de yaşamıştır. Hayatı bu adada geçmişti. Hayatı hakkında pek az şey biliyoruz. İyi bir hekim olduğu ve tıp öğrencilerini özenle yetiştirildiği biliniyor. O dönemde yazılan eserlerden bir iki tanesinde zikredilmese mitolojik bir hekim olduğu düşünülecekti. Çağdaşı Platon, Hipokrat'ı eserlerinde birkaç yerde zikretmiş, Aristo Politika adlı

eserinde "Büyük Hekim" olarak anmıştı. Aristo'nun öğrencilerinden Menon Tıp Tarihi kitabında Hipokrat'ın hastalıkların nedeni hakkındaki görüşünü yazmıştı. Hipokrat'ın yazdığı eserlerin çoğunun ondan sonraki dönemlerde onun ekolünden gelenler tarafından yazılmıştır.

Hipokrat'ın önemi onun eserlerinin 1500 yıl gibi uzun bir dönem tıbbi etkilemesinden gelmektedir. Hipokrat ve ekolünün eserleri yüzyıllarca hekimlerin kullandıkları esas kaynak olmuştur. Hipokrat'ın bu güne kadar gelen eserleri 60 tanedir. Bu eserler; Anatomi, hekimlik uygulamaları, kadın ve çocuk hastalıkları, sara, salgın hastalıklar, hastalıkların gelişmesi, ilaç ve diyetle tedavi cerrahi ve tıp ahlakı konularında idi. En önemlileri "Havalar, sular, beldeler", "Aforizma (Hekimlere öğütler)", "Salgınlar Kitabı", "Kırık çıkıklar", "Hipokrat Andı" dır.

Hipokrat zamanın tıbbını tümüyle özümleyen ve en iyi biçimde uygulayan bir hekimdi. Teşhiste hastayı gözlemenin önemini göstermiş olup klinik hekimliği ön plana çıkarmıştı. Hastalıkların sebebinin, kötü ruhlar, tanrılar, günahlar olmayıp, vücudun içindeki bir değişikliğin neticesi olduğunu vurguluyordu. Hastalığa tabii nedenlerin sebep olduğunu savunduğu için en önemli hastalık sebebinin de dış etkenler olarak görüyordu. Hava, soğuk, güneş, rüzgâr hastalık nedeni olduğu gibi yiyecekler, içecekler ve beslenmenin de hastalık nedeni olabilirdi.

Hipokrat'ın klinik tıbbın kurucusu olmasındaki en önemli neden hastalığın vücuttaki bir değişimden kaynaklandığını felsefi bir teori ile anlatması ve yazmasıdır. Hastalık nedenini Sıvılar Teorisi (Ursular teorisi, Humoral teori, Hıltlar nazariyesi) dediğimiz bu görüş, daha sonraki hekimler tarafından da kabul edilmiş ve geliştirilmiştir.

Hipokrat tıbbında esas "önce zarar verme" idi. Tabiatın iyileştirici kuvvetinden faydalanırlardı. Hastaya perhiz yaptırılır, tedavi edecek yulaf çorbası, sirke ve ballı su ile tedaviye başlarılardı. İklim değiştirme, sıcak ve soğuk banyolar, kusturucular, müshiller ve kan alma ilk uygulamalardı. Hasta iyileşmezse ilaçlar verilir, sert tesirli ilaçları kullanmaktan sakınırlardı. Polifarmasiden (çok madde ile hazırlanan ilaç) kaçınırlar çok mecbur olmadıkça kullanmazlardı, gerektiğinde cerrahiye başvuruurlardı.

Hipokrat'ın ardılları tarafından yazılan ve onun bilgilerini bize bildiren çok önemli kitap olan "Corpus Hippocraticum" da 400'den fazla tıbbi bitki yer alıyor. Bu bitkilerin çoğu Ege bölgemizde doğal olarak yetişen bitkilerdir; Kekik, fesleğen, kişniş,

kimyon, adamotu, banotu, çöpleme, haşhaş, hardal, kekik, kitre, meşe mazısı, nane, nar kabuğu, rezene, safran, terementiyi ilaç olarak kullanılıyor ve gerekirse tarımını yapıyorlardı. Ayrıca rezene ve naneyi yetiştirip kullandıklarını da biliyoruz. Hipokrat çok sevdiği arpa ve adaçayının yetiştirilmesini tavsiye eder (4,5,6).

Galen (Galenos, Calinos) MS.129- 199

Anadolu'nun Ege bölgesindeki önemli bir yerleşim yeri olan Bergamalı olan Galen; tıp bilgisinin her dalına katkı sağlamış, tedavide çoklu ilaç reçetelerini kullanmış, deneysel fizyolojinin kurucusu olup yazdığı tıp kitaplarıyla yüzlerce yıl tıbbın vazgeçilmez otoritesi olmuştur.

Galen babasının isteği üzerine Bergama'da tıp eğitimi yapmış, birçok hekimden ders almış oradaki Aeskulapyonda pratik eğitim aldıktan sonra İzmir, Korintos ve İskenderiy'e gidip çağının en önemli hekimleriyle çalışarak bilgisini ilerletmişti.

Galen M.S 157'de 28 yaşında Bergama'ya döndü, gladyatörlerin başhekimisi oldu, buradaki karşılaşmalar sırasında yaralananların tedavisini yaparken anatomi ve fizyoloji bilgisini geliştirdi. Yaraların tedavisi için en etkili yöntemleri araştırdı.

32 yaşında Roma İmparatorluğu'nun başkenti Roma'ya çağrıldı, Marcus Aurelius'un sarayına hekim oldu. Bu görevi sırasında Afrika'dan gelen maymunlar üzerinde denemeler yaptı ve eserlerini yazdı. Bu eserler kadim tıbbın baş yapıtları olmuş 1500 yıl tıp eğitimlerinde kullanılmıştır.

Galen'in Tıbbı Katkısı

Anatomi çalışmaları çok önemlidir. Hastalardaki gözlemlerine Roma'da maymunlar üzerine yaptığı incelemeleri katmış ve Hipokrat'ın anatomisine birçok ilaveler yapmıştı. Kas ve kemiklerin ayrıntılarını incelemiş, kafa sinirlerinin yedi çiftini, kalp kapakçıklarını tanımlamıştı. Maymunlar üzerinde yaptığı fizyoloji deneyleri de önemlidir. Kasların çalışmasını denetleme mekanizmasını inceleyebilmek için omuriliğe kesi yapmış, duyu ve motor sinirler arasındaki farkı göstermiş, idrarın idrar kesesinde değil de böbreklerde oluştuğunu ispat etmişti. Hipokrat'ın koyduğu dört sıvı teorisini kabul ederek geliştirdi. Sağlığın kan, kara safra, sarı safra ve balgamdan ibaret dört sıvının dengesine bağlı olduğu, ayrıca Pneuma denen ve kanda bulunan çok hafif bir buharın vücuttaki birçok olayda sorumlu olduğunu öne sürmüştü.

Atardamarlarda hava değil kan taşındığını deneysel olarak ispat etmiş, böylece 400 yıllık yanlış bir kabulu düzeltmişti.

Galen'in tıbbı en önemli katkılarından biri de "Kan dağılım teorisi"dir. Tıpta W.Harvey'e kadar 1600 etkili olmuştur. Teori özetle şöyledir: Kan yapılan merkez karaciğerdir. Ağız yoluyla alınan gıdalar midede vücuda yararlı doğal ruha dönüşür ve karaciğere gider. Karaciğer toplardamarların başlangıç noktasıdır, kan buradan damarlar yoluyla periferiye dağılır. Bu dağılım Gel-Git (Med-Cezir) olayı gibidir, yükselir, dağılır ve çekilirler. Kalan kan kalbe gider, kalpte sağ karıncık ile sol karıncık arasında bölmede küçük delikçikler vardır ve buradan geçer. Kan periferde yok edilir ve karaciğerde devamlı yeni yapılır.

Galen tedavide polifarmasi (birçok ilacın bir araya getirilmesi ile hazırlanan ilaç) kullanırdı. Çok ilaç kullanarak hızlı etkili olmak isterdi. Onun hazırladığı ilaç reçeteleri çok uzun yıllar uygulanmıştır. Tıbbı hızlı tedaviyi sokan bu birçok ilacın bir arada kullanılması yani Galen usulü ilaçlar tıpta yüzlerce yıl etkili olmuştur (7-9).

Dioskorides; Anazarbalı Pedanius Dioscorides (MS. 40-90)

Pedanius Dioskorides M.S. 1.yüzyılda Anadolu'da Adana/Kozan civarında bir yerleşim yeri olan Anazarba'da yaşamış Romalı bir hekimdir.

Dioskorides'in eseri *De Materia Medica* da antik çağın en önemli farmakope yani ilaçlar bilgisi kitapları arasında kabul edilmektedir. Kendisinden önce bu konuda yazılmış kitaplar bulunsa da kalıcı olduğu, pek çok dile çevrildiği ve tıbbın bunun üzerinden geliştiği dikkate alınır ise önemi daha da belirginleşir.

Kendisinin Roma ordusunda askerlik yaptığı biliniyorsa da aslında hayatı boyunca tıbbi bitkiler yani o devrin ilaçları konusunda araştırma yapan bir hekim olduğu kesindir. İslam tarihçilerinden İbn Cülcül "Tabakatül Etıbbı Vel Hükema" adlı kitabında Dioskorides'i "Allah tarafından kendisine bitkiler konusunda konuşması ilham olunan kişi" diye övmekte ve diyar diyar gezerek topladığı bilgileri ve yaptığı çizimlerin ne kadar faydalı olduğunu anlatmaktadır. Hekim İbn Ebu Useybia'da "uyunul enba fı tabakatül etıbbı" kitabında adının toplum dışında kalan, münzevi anlamında olduğu, bitkileri araştırarak çizimler yaparak çok yer dolaştığı sürekli dışarda olup insanlardan sakındığı bilgisini vermektedir. Tüm bil-

giler kendisinin asker gibi değil bir bilim adamı olarak yaşadığını göstermektedir.

Dioskorides'in *Materia Medica*'sı Grekçe olup İslam Medeniyeti döneminde arapçaya birçok çevirisi yapılmıştır. 16. yüzyılda P.A. Matthioli tarafından İtalyancaya çevrilmiş, 1655 yılında John Goodyer İngilizceye çevirmiş, daha sonra da R. Gunther tarafından tekrar düzeltilerek İngilizceye çevrilmiştir. Dioscorides tarafından yazılan *De Materia Medica*, XVI. yüzyıla kadar dünyada '*İncil Tıbbi*' olarak kullanılmıştır.

Materia Medica beş kitaptan oluşmaktadır. 1. kitapta aromatik bitkiler, yağlar, merhemler, ağaçlar ve onlardan elde edilen usareler, reçineler ve meyveler, 2. kitapta hayvanlardan elde edilen droglar, hububat ve sebzeler; 3. ve 4. kitaplarda kökler ve çeşitli köklerin usareleri, yapraklar ve tohumlar; 5. kitapta ise üzümler, şaraplar ve mineraller yer alır.

Kitabında ilaç olarak kullanılan tüm materyali, botanik şekillerini tanıtır, yaprakların, köklerin ve çiçeklerinin morfolojik özelliklerini belirtilmiş dozlar hakkında bilgi verilmiştir. Buradaki bitkiler sadece Anadolu değil, Mısır, Arabistan, İran, Galya,

Afrika ve Kafkasya gibi pek çok yerde görülen bitkilerdir. Kitapta 540 ilaç hakkında bilgi verilir. En çok; Isırgan, ökseotu, sarımsak, kadıntuzluğu, sedir, atkuyruğu, incir, kantaron, defne, keten, karabaşotu, mersin çörek otu, karaçalı, çınar, adaçayı, susam gibi bitkileri biliyor ve ilaç olarak kullanıyordu.

Materia Medica uzun zaman boyunca kendinden sonraki ilaçlar bilgisi kitaplarının kaynağı ve başvuru kitabı haline gelmiştir (10).

ANADOLU SELÇUKLULARI DÖNEMİ

Anadolu tıbbına çok katkı sağlayan bir diğer medeniyet Anadolu Selçuklularıdır. Anadolu Selçukluları, Büyük Selçuklularının bir kolu olarak düşünülse de Alp Arslan'ın 1071 Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'ya yerleşen Türklerin medeniyetidir. Malazgirt zaferinden sonra büyük bir Türk nüfusu akın akın Anadolu'ya gelmiş ve XIII. yüzyılın sonuna doğru dünya Türk nüfusunun en az üçte biri Anadolu'ya göçmüştü. Anadolu kısa zamanda Türk vatani olmuştur. O kadar ki, bu dönemde Avrupa dahi Anadolu'ya Türkiye demeye başlamıştı.

Anadolu Selçuklularının Orta Asya'dan getirdikleri büyük tıp geleneğine İslam Döneminin gelişmiş

tıbbı da katılmış bu birikim Anadolu Türk tıbbını oluşturmuştur.

Anadolu Selçukluları kısa zamanda Anadolu'nun ticaretine hâkim olmuşlar, baharat, ipek, kürk ticaretinin bu topraklarda emniyetle devam etmesini sağlamışlardı. Özellikle ticaretin Selçuklu Sultanları tarafından emniyet altına alınması ticareti arttırmış, devlet bu tüccardan alınan vergilerle zenginleşmişti.

Anadolu Selçuklu idarecileri bu kazanılan parayı bayındırlık işlerinde, câmi, medrese, imâret, zaviye, köprü, han, hamam ve hastanelerin yapımında kullanmış, halkın sosyal seviyesi yükselmiştir. Yollar, kervansaraylar ve sağlık için darüşşifalar yaptırmışlardı. İbn Batuta Anadolu Selçukluları dönemi için kitabında "*Bereket Şam'da, şefkat Anadolu'da*" diyerek durumu özetliyordu.

Bu dönemde Anadolu, üstün ekonomik ve kültürel gelişme göstermiş, Konya, Kayseri ve Sivas gibi şehirler önemli merkezler haline gelmiştir. Billhassa II. Kılıç Aslan ve Alaeddin Keykubat zamanında Türk-İslâm dünyasından davet edilen ilim ve sanat adamları, Anadolu'ya gelmişler bilim ve sanatın ilerlemesine yardımcı olmuşlardır. Tıp, felsefe, astronomi gibi bilimler devlet adamlarının teşvikiyle gelişmiş ve bu konularda birçok eserler yazılmıştı.

Ahilik teşkilatı tüm esnaf ve bilim adamlarının manevi eğitiminde önemli rol oynuyordu.

Hekimlerin tedavide kullandıkları ilaçlar şehirlerde attâr dükkânlarında hazırlanır ve satılırdı. Tıp kitaplarındaki formüllere göre hazırlanan bu ilaçların ham maddelerinin bir kısmı Anadolu florasında yetişen bitkiler idi. Diğerleri ise İpek ve Baharat yolu ile Hindistan'dan ve İslâm ülkelerinden temin edilirdi. Darüşşifâ ve kervansarayların içinde de kendi ölçülerinde eczaneleri vardı.

Selçuklular Anadolu'ya geldiklerinde tıbbi olarak kullanılan birçok bitkiyi tanıyorlardı. Selçuklu hekimlerinin hastalarına tavsiye ettikleri birçok bitki Anadolu'da yetişiyordu. Eğir, tarhun, kişniş, kekik gibi önemli bitkileri Orta Asya'dan itibaren tanıyorlardı. Anadolu Selçuklular döneminde Darüşşifalarda hazırlanan ilaçların içindeki bitkileri o civarlardan toplanıyordu. Buna güzel bir örnek bulduğumuz bir belgedeki ilaç talebiydi. Bu talepte 1300 yıllarında Anadolu'dan İran'a gönderilen ilaçlar vardı. Bu ilaçların yapımında kullanılan tıbbi bitkiler; Tokat acı pelini, adi pelin, Antakya süseni, damla sakızı, Kıbrıs ladeni, pamukluk otu, karabaş otu, yarakan çiçeği, kundus (aksırık otu), ravent idi (12,13,14,15).

Darüşşifalar

Anadolu'da Selçuklulardan itibaren darüşşifalar olarak adlandırdığımız önemli sağlık merkezleri kurulmuştur. Bu şekilde ilk hastanenin 707 yılında Emevi halifesi Velid b. Abdülmelik tarafından inşa ettirildiğini, Selçuklular zamanında Nişabur'da, Bağdat'ta, Şam'da Harran ve Mardin'de büyük çaptaki darüşşifalarla devam ettiğini biliyoruz. Bu gelenek Anadolu Selçuklularında da devam ettirilmiştir. Sağlık konusunda çok önemli bir yeri olan bu müesseseler çok uzun süreler halka hizmet etmiştir.

Selçuklular zamanında Anadolu'nun ticaret merkezlerindeki her şehirde külliye ve darüşşifalar yapılmıştı. Bunlardan bildiklerimiz şunlardır;

- Mardin, Necmeddin İlgazi Mâristanı(1108-1122 arası)
- Kayseri, Gevher Nesibe Tıp Medresesi ve Mâristanı (1206)
- Sivas, İzzeddin Keykâvus Darüşşifası (1217)
- Divriği, Turan Melek Darüşşifası (1228)
- Konya ve Aksaray Darüşşifaları
- Çankırı, Cemaleddin Ferruh Darüşşifası (1235) Kastamonu, Ali bin Süleyman Darüşşifası (1272)
- Tokat, Muinüddin Süleyman Darüşşifası (1255-1275 arası)
- Amasya Darüşşifası (1220-1237 arası).
- Osmanlılarda bu geleneğe devam etmişler, halen ayakta olan darüşşifaları kullanmışlar ayrıca yenilerini inşa ettirmişlerdi. Bugünkü sınırlarımız içinde olanlar şunlardır;
  - Bursa, Yıldırım Darüşşifası (1400)
  - İstanbul Fatih Darüşşifası (1470)
  - Edirne II. Bayezid darüşşifası (1484-88)
  - Manisa Hazfa Sultan Darüşşifası (1539) İstanbul, Haseki Sultan Darüşşifası (1550)
  - İstanbul, Süleymaniye Darüşşifası (1553-59)
  - İstanbul, Atik Valide darüşşifası (1582)
  - İstanbul, Sultan Ahmed Darüşşifası (1609-1617)

Darüşşifalar Kimler için Yaptırılır?

Darüşşifalar kimsesiz muhtaç hastalara hizmet vermek için genelde padişahlar, onların hanımları, kızları veya varlıklı kimseler tarafından yaptırılıyordu. Darüşşifaları bugünkü hastaneler gibi düşünmememiz lazım. Çünkü o devirde herkes hastasına evinde bakıyordu. Zapt edilemeyecek deliler ve salgın hastalıklara yakalanıp tecrit edilmesi gerekenler dışındaki her hasta kendi evinde annesi, karısı, kız kardeşi veya hizmetliler tarafından himaye edilir ve

bakıma alınırdı. Hasta eğer bilinen basit bir hastalığa yakalanmışsa önce evdeki tecrübeli hanımların bakımı ile tedaviye alınır, eğer basit bir hastalık değil ise hekim çağırılırdı. Hekim ailenin gelir düzeyine göre ödeyebilecekleri ücret alan hekim olur veya ailenin güvendiği hekim o ailenin gelir durumunu bilip ona göre ücret alırdı. O hekim eve gelir hasta için gerekenleri aileye tarif eder, ilaçlarını hazırlar ve gönderirdi.

Hekim gerektiği zaman hastayı tekrar ziyaret eder, hastalığın gidişatını kontrol ederdi.

Darüşşifalar ise o şehirde böyle himaye edecek bakacak kimsesi olmayanlar içindi. Bu müessese hastasına bakacak durumu olmayan fakir ve kimsesizler ile o şehirde yakını olmayan yolcuların hastaları için sığınacak mekanlardı. O şehirden geçen yolcular, seyyahlar, tüccarlar, ticaret için uzun yollara düşmüş görevli hizmetliler hastalandıklarında bu hastanelerde tedavi ediliyorlardı. Darüşşifalar kimsesiz ve bakıma muhtaç hastalar için açılan ve bütün hizmetlerini hiçbir ücret almadan yapan müesseselerdi.

Darüşşifaların Kuruluş Amacı

Darüşşifalar genellikle sultanlar, padişahlar veya onların anneleri, kızları için büyük paralarla yaptırılırdı. Bu müesseselerin yaptırılmasındaki amaç "Allah rızası için" idi. İslamiyet'in en önemli kurallarından biri insana hizmet olduğundan ve insana hizmet edenlerin sevap defterinin öldükten sonra da açık kaldığı inancı hastanelerin yaptırılmasında çok önemli bir amaçtı. Bu durum darüşşifa vakfiyelerinde hep zikredilmiştir. Vakfi tesis buyuran Sultan'ın "Şüphe yok ki O, kendisini görürcesine kullukta bulunanların ecrini zayi etmez." inancını bu belgelerde yazdırması da bu sebeptedir.

Darüşşifa binalarının yaptırılması kadar önemli olan da onun yaşamasıdır. Bu binaların inşa masrafindan daha önemlisi uzun yıllar yaşaması ve hizmet vermesi için büyük miktarda mal ve gelir bırakılması yani vakfedilmesi idi. Darüşşifanın işlemesi için gereken parayı karşılayacak han hamam, ürün veren toprak gibi işletmeler vakfiyelerde tek tek bildirilir ve kayıt altına alınırdı. Bu gelirlerin nasıl toplanacağı, kim tarafından korunup, kullanılacağı da vakfiyelerde açık olarak bildirilmekte idi.

Darüşşifaların İşleyiş Şekli

Darüşşifalar için hazırlanan vakfiyelerde, bu hastanenin işleyiş şekli kesin kurallar halinde belirtilirdi. Vakfiyeler yani bu hastanenin yönetmeliklerinde;

o müessesenin işletilmesi için gereken gelir belirtilirdi. Bu geliri toplayıp, sarf edilmesinde kontrol mekanizmasının başında vakfeden tarafından tayin edilen bir müteveli vardır. Müteveli yani vakfı yöneten ihtisas gerektirmeyen bütün atamaları bizzat yapar, darüşşifanın görevlilerinin seçilmesi, onların kontrolü, ücretlerinin ödenmesi, hastanenin düzeni ve işletilmesinde müteveli sorumludur. Bu şahıs vakfedenin güvendiği ve bu konuda denediği bir kimse idi ve genellikle o şahıs öldükten sonra güvendiği bir yakınına, oğluna bu görev kalırdı.

Vakfiyelerde; hastanede hizmet edecek hekimler, göz hekimleri, cerrahlar, hasta bakıcılar, ilaç hazırlayanlar, aşçılar ve hastanenin temizlik, tamir, bakım gibi işleri görenlerin hangi niteliklere sahip olması gerektiği ve ne gibi görevlerle yükümlü oldukları belirtilmiştir. Ayrıca bu hastanelerin amacı, hastaya nasıl hizmet verileceği de en ince detaylarına kadar yazılmıştır. Böylece o darüşşifanın işleyişi, hizmet edenler ve yararlananlar hakkında bilgi sahibi olunuz.

Genel özelliklerinden bahsetmemiz gerekirse; darüşşifalar kendi içinde bağımsız birimdir. Bu birim; hastaların tedavisi, temizliği, yeme-içme, ilaçları, binanın tamiri ile her şeyi içinde çözen bir işletme halinde idi. Genelde kadrosu 24 kişi olurdu. Zamanla bu sayı ihtiyaca göre azalır veya artardı. Ücretlerin yanında buğday ve pirinç istihkakları da vardı.

Darüşşifada Tedavi

Darüşşifada tedavi kesinlikle parasızdı. Hastaneye gelen hasta, kapıcı tarafından içeriye alınır ve yıkanabilecek durumda ise hamamda yıkanır ve hastane kıyafeti verilirdi. Hastanın yakını varsa hastanın eşyaları ona teslim edilir, yoksa hastanın eşyası emanete alınır, her şey kâtip tarafından kaydedilirdi. Hekim hastaneye geldiğinde hastayı muayene eder, teşhisini yaptıktan sonra nerede yatırılacağını tespit ederdi. Bütün muayenelerde diğer hekimler ve tıp öğrencileri de yer alırdı. İlk konsültasyondan sonra hemen ilaçları tespit edilir, yiyeceği gıdalar, rejimi belirlenirdi. Hastaya bu şekilde tedavi başlanır ve hekim hastaları her gün iki defa ziyaret ederdi. Bu ziyaretlerde hastalığın gidişatına göre ilaç ve yiyecekleri değiştirilir, gerekirse hekim acil olarak tekrar çağırılırdı.

Hastanın her istediği karşılanmaya çalışılır, özellikle tedavisi için psikolojisinin önemi dikkate alınarak bütün hizmetlilerin güler yüzle ve gönlü okşayan sözlerle muamele etmeleri şart koşulurdu. Hasta iyileştiğinde hastaneden taburcu edilir, gerekirse ne-

kahet dönemi aynı külliyeinin içinde üç gün misafir kabul eden imarette geçirilirdi.

Ayrıca darüşşifalar haftada iki gün poliklinik hizmeti de görüyor, hastasını evinde bakıp da ilaç ve hekim için verecek parası olmayanlara ücretsiz bakılıp gereken ilaç veriliyordu. Darüşşifaya gelemeyecek hastaların yakınları, hastanın durumunu anlatıp gereken ilacı alabiliyorlardı. Yalan yere hastalık bahanesi ile gelenlere ve zenginlere ilaç verilmesi yasaktır. Bu konuda hile yapanlar "Firavun ve Karun Laneti" ile cezalandırılması niyaz edilirdi.

Darüşşifada Görevliler

Darüşşifaların yönetmeliğinde en önemli görevli "hekim" idi. Genellikle iki adet hekim görevlendirilir ve başhekim hastalardan birinci derecede sorumlu olup en yüksek ücreti alırdı. Hekim seçilirken pek çok şart koşulur, en iyi niteliklere sahip olması gerekirdi. Darüşşifalarda göz hastalıklarını tedavi eden kişiye "kehhal" denirdi ve kadroda genellikle iki kehhal olurdu. Bu kehhallerde aranan özelliklerin başında mesleğini iyi bilmek ve sanatında usta olmak gelirdi.

Darüşşifalarda tedavi kadrosunda olan bir diğer meslek de "cerrah"lık olup cerrah; ülserlerin, başta olan yara ve kırıkların, çiban ve apselerin, irinli ularların, püstüllerin, kabarcıkların tedavisi, ularların ve ağrıların izlenmesi ve fitukların düzeltilmesi gibi birçok görevi yerine getiriyordu. Darüşşifalarda yatan hastalara bir çeşit hasta bakıcılık vazifesi gören "kayyum"lar vardı ve bu hizmet için genellikle dört kişi görevlendirilirdi. Kayyum hasta bakımı hizmetlerini yerine getiren, yeme içme hususlarında onlara yardım eden kişilerdi. Özellikle katiyen asık suratlı olmayan, yumuşak davranışlarla hastaların yemeklerini yedirecek, doktor ne uygun gördü ise onu tatbik edecek, güçlü kuvvetli, edepli namuslu, iyi dürüst kişiler olmalıydı. Onlardan beklenen görevlerin başında; hastanın temizliği, hasta odasının bakımı, hastanın giyeceklerinin yıkattırılması, akıl hastalarının zapt edilmesi gelirdi.

Darüşşifalara Akıl Hastalarının Kabulü

Darüşşifalar genel olarak bütün hastalıklar için yaptırılan hastanelerdir. Yaşlı genç çocuk büyük bütün hastalara açıktır. Akıl hastaları da bu hizmetten yararlanırlardı. Darüşşifalar sadece akıl hastaları için açılmazlardı. Hasta sayısına göre bir veya birkaç oda ayrılabilir, bazen de darüşşifanın bir bölümü veya ayrı bir bölüm sadece akıl hastalarının hizmetine verilebiliyordu. Buraya yatan akıl hastaları kontrol

altında tutulabilen, tedavi edilebilen kimsesiz hastalardır. Genelde zapt edilebilir akıl hastalarını aileler kendi bünyesinde himaye ederlerdi. Zapt edilemeyen hastaları da ailesi Darüşşifaya yatırmak zorunda kalabiliyordu.

Ayrıca darüşşifalarda ilaçlar hazırlanırdı. İlaç hazırlamak için büyük bir grup çalışıyor hem hastalara hem de dışarda ihtiyacı olanlara bedava dağıtıyordu.

Hekimler ilaç formüllerini tespit ediyorlar veya çok kullanılan ve bilinen formüller görevliler tarafından hazırlanıp depolara konuyordu.

Darüşşifalarda bu görevi yerine getirenlere Tab-bâh-ı Eşribe veya Edviye-kûb denirdi. İlacın hazırlanmasından önce ilacın terkibine girecek otların, drogların satın alınması gerekirdi ve bu çok önemli bir konuydu. Darüşşifalarda bu görevi "Aşşâb"lar yapardı.

Bu gelenek Osmanlı Tıbbında da devam etti. Aynı darüşşifalar hizmet vermeye devam etti veya yeni yapılan darüşşifalar aynı görevleri üstlendiler. Böylece Anadolu'da gelişmiş ve tüm insanlara hizmet veren sağlık kuruluşları yüzlerce sene etkili oldu (12,15,16,17,18,19,20,21).

OSMANLI TIBBI

Osmanlı Tıbbı dediğimizde Türklerin Anadolu'ya gelmesinden hemen sonra başlayan, Selçuklular da devam eden büyük bir tıp geleneğini anlıyoruz. Anadolu'da harmanlanan bu gelenek Osmanlı Devleti'nde de ana hatlarını korudu. Darüşşifa geleneği, hekimin tıp eğitimi, tıp uygulamaları da 19. Yüzyılda Batı Tıbbının Osmanlıyı etkilemesine kadar aynen devam etti.

Osmanlılar dönemindeki tıp uygulamalarını o dönemde yazılmış tıp kitaplarında görüyoruz. Önce-leri tıp dili Arapça ve Farsça idiye de kısa zamanda Türkçe olmuştur.

Türkçe yazılmış tıp kitaplarını incelediğimizde ilkinin 1233 yılı civarında Harezmi'den Anadolu'ya gelen Hekim Bereket'in Arapça yazdığı Tuhfe-i Mübârizi adlı eserini bizzat kendisinin Türkçe'ye tercümesiyle başladığını biliyoruz. Türkçe kitaplar Beylikler Döneminde devam etmiş, Osmanlılarda zirveye çıkmıştır.

Osmanlı Anadolu'sunda yazılan tıp kitaplarımızdan bugüne kalan önemlileri şunlardır;

Geredeli İshak b. Murat, "Edviye-yi Müfred" 1390 (H.792) Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifâ Abdülvehhâb bin Yûsuf ibn-i Ahmed el-Mârdânî. Kitâbu'l-Müntehab fi't-Tıb. (823/1420). "Kitâbü'l Mühimmât", Muhammed bin Mahmûd-ı Şîrvânî. Mürşid, Eşref Bin Muhammed, Hazâ'inü's-Saâ'dât, 1460(H.864), Tabîb İbn-i Şerîf, Yâdigâr.

Şirvanlı Mahmud, Kemâliye, **Sabuncuoğlu Şerefeddin**. Cerrahiyyetü'l-Haniyye.

Şerafeddin Sabuncuoğlu. Mücerreb-nâme. Si-noplu Mü'mîn bin Mukbil. Miftâhu'n-Nûr ve Hazâin-nûs-Sürûr adlı eserleri bugünkü dilimize de kazandırılmıştır. Bu eserleri okuyarak o zamanki tıp hakkında pek çok bilgiye ulaşıyoruz. Bu kitapların Türkçe yazılmasının sebebi olan herkesin kolaylıkla faydalanabilmesi konusu çok önemlidir. Bu durumu kitaplarının başında şöyle belirtilir; "...Müslüman ve mümin olanların sağlığının bozulduğu, hastalanıldığı zamanlardaki ihtiyaçlarında kullanmaları, böylece sıhhat ve şifalarına sebep olmak olacağından..." veya "...kaçan ki bir yerde üstâd hekim bulunmasa bu kitapla amel edeler Hak Ta'âlâ sıhhat rûzi kıla..." denilerek bu durum belirtiliyordu.

Bu sebeple geleneksel tıbbımızdaki pek çok bilgi herkese ulaşmış ve uygulanmıştır.

TIP KİTAPLARIN İÇERİĞİ

Osmanlı Tıp kitaplarının içeriğine baktığımızda ne kadar önemli ve geniş bilgilere sahip olduklarını görüyoruz. Kitap bölümleri genellikle şöyledir; İlk bölümler tıbbın ne olduğu, esasları ve sınırları, sağlık ve hastalık hakkında bilgi. Hemen arkasından Anatomi, teşhis, nabız ve idrar tetkiki ile, sağlıklı olmak için yapılacaklar. Daha sonra; hastalıklar, baştan ayağa doğru organların hastalıkları yer alır. Daha sonra bir organa ait olmayıp vücudun tümüne etki eden hastalıklar anlatılır. Basit İlaçlar (Müfret Deva); tek olarak ilaç olarak kullanılan maddeler. Terkip Olarak Kullanılan İlaçlar (Mürekkep Devalar) bu sıra ile yazılmaktadır.

Tıp kitaplarında hastalıklar; nasıl tanınır, nasıl ayırt edilir bilgileri ve tedavisi için hangi ilaçların kullanılacağı yer almaktadır. Burada tedavide kullanılan ilaçlara kısaca değinilmiş olup daha geniş olarak anlatılan formüller ve ilaçlar ayrı bölümlerde verilir.

Osmanlı hekiminin bilmesi gereken en önemli bilgilerden birisi de kullanılacak ilaçlar bilgisidir. "ilaçlar, tıp biliminin aletleridir. Her ilacın kendine

has özelliği ve etkisi vardır” denilerek ilaçlar hakkında bilgi verilir. İlaç olarak 200’den fazla tıbbi bitkiyi biliyor kullanıyorlardı. Bu bitkileri tabiattan toplatıyorlar veya tarımını yapıyorlar, ticaretini yapıyorlardı.

Osmanlı hekimi kullanacağı ilacı öncelikle müfret deva (tek ilaç) dan seçer ama tek bir ilacın tedavide yeterli olmadığı zamanlar birçok maddenin bir araya geldiği Mürekkep ilaçları da bilmeli ve kullanmalıdır. Bu konu Osmanlı Tıbbi’nda çok gelişmiş ve uzmanlaşmış bir konudur. Hazırlanan ilaçlar; şerbetler, macunlar, cevarışler, haplar, kurslar, toz halindeki ilaçlar, pastiller, merhemler, tıbbi yağlar, fitiller gibi pek çok ilaç şekli kullanıyorlardı (12,16,20).

SONUÇ

Tarihi bilgilere göre Anadolu çok uzun zamandır Türk topraklarıdır. Bu topraklara getirdikleri Orta Asya topraklarında oluşmuş tıp bilgileri önemli ve değerli idi. Bu bilgiler sürekliliğini korudu. Anadolu Selçuklularıyla beraber İslam Medeniyetinde oluşmuş zengin tıp geleneği de buna eklenmişti.

Anadolu’da gelişen Hipokrat, Galen, Dioskorides tıbbı da hem tüm tıp geleneklerine hem de Türkiye tıbbına etki edecektir.

Anadolu’nun zengin bitki örtüsü ve ticaret yollarında olması diğer bilgiler gibi tıp bilgisinin gelişmesine etki etmişti. Zenginleşen hükümdarların halkın sağlığı için kurdukları darüşşifalar binlerce yıl hizmet vermişti.

Osmanlı Devleti Anadolu’ya hâkim olduktan sonra tüm bu bilgiler kullanıldı, önemli bir tıp geleneği oluştu.

Tüm bu bilgilerin çevreye aktarılması hizmetin sınır dışlarına da götürülmesi, kurulan tıp uygulamalarında kullanılan aranan ahlaki değerler ile örnek oluşturdu. Bu bilgiler eğitimlerle aktarıldı, binlerce kere denenerek etkili olanlar kullanılmaya devam etti. Tamamen doğadan doğal maddelerle yapılan ilaçların madensel olanları özenle çıkarıldı, bitkisel olanlar da toplandı ya da tarımı yapıldı. Bu ilaçlar bir diyardan başka diyarlara tüccarlar vasıtası ile taşındı, etkili ilaç veya tıp uygulamaları dünyanın pek çok yerinde pek çok hekim tarafından uygulandı.

Böylece Anadolu Tıbbı hem kendi topraklarında gelişmiş bir tıbbi uygulamış hem de komşu topraklardaki halkların tıbbına katkı sağlamıştır.

KAYNAKLAR

1. ERTEM H. "Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası", Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987 VII. Dizi
2. SABUNCUO T. "Çivi Yazılı Belgeler Işığında M.Ö. 2. Bin Yıl Anadolu'sunda Tarım, Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 154.
3. T. Baytop. Tıbbi Bitkiler Hakkında Anadolu Halkı arasındaki bilgilerin kaynakları. XII. Bitkisel İlaç Hammaddeleri Toplantısı Mayıs, 20-22, Ankara, 1998.
4. Coxe JR. The Writings of Hipocrates and Galen Epitomized from Original Latin Translation. Philadelphia, Lindsay and Blakiston, 1846
5. Farnsworth NR, Soejarto DD, "Global İmportance Of Medicinal Plants", In: Akereb O, Heywood V, Synge H, Editors. Conservation of Medicinal Plants. Cambridge: Cambridge University Press; 1991, p. 362.
6. Kazancıgil A, Karlığa B. Hipokrat Aforizmalarının Arapça ve Türkçe Tercümelere. Tıp Tarihi Araştırmaları No 6. İstanbul 1997.
7. Garisson F. An Introduction to The History of Medicine, London 1929.
8. Naşid Baylav. Eczacılık Tarihi, Yörük Matbaası, İstanbul 1968, s. 540.
9. Uzluk FN. Genel Tıp Tarihi, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, No. 68. Ankara, 1959.
10. Gunter RT. The Greek Herbal of Dioscorides Hafner Publishing Co. New York 1959.
11. Dioscorides, Materia Medica, çeviren Kâhya, E. Ankara, 2019.
12. Bayat, AH. Tıp Tarihi, İzmir, 2003.
13. Merçil, E. Türkiye Selçuklularında Meslekler, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s.235.
14. Ünver S. Selçuk Tababeti. Konya Hastaneleri 616-634(1219-1236) Türk Tarih Kurumu yayınları VIII. Seri, No.7, Ankara 1940.
15. Terzioğlu, A. Selçuklu Tıp Merkezleri ve Avrupa Tababetine Tesirleri. Kayseri Üniversitesi Gevher Nesibe Bilim Haftası ve Tıp Günleri, Mart, 11-13, Kayseri, 1982, s. 1027.
16. Altıntaş A. Darüşşifalar Hakkında, İstanbul Şifahaneleri, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Tarih Araştırmaları Serisi IV, İstanbul, 2009.
17. Altıntaş A. Anadolu Selçukluları ve Osmanlılarda Tıp ve Darüşşifalar.
18. Kılıç A. Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Şefkat Abideleri Şifahaneler, İstanbul, 2012.
19. Terzioğlu A. Bimâristan, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 6, İstanbul 1992.
20. Cantay G. Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları. Atatürk Kültür Merkezi Yayını sayı 61. Ankara, 1992.
21. Yılmaz C., Yılmaz N. "Osmanlılarda Sağlık" Biofarma. 2 cilt, İstanbul, 2006.